

RUS NON-KONFORMİZMİ

Terlan MEHDİYEVA AZİZZADE

Öğr.Gör.Dr., Akdeniz Üniversitesi

Güzel Sanatlar Fakültesi Temel Eğitim Bölümü

terlan@akdeniz.edu.tr

Öz

1960 sonrası dünya çapında yaşanan dönüşümler ve Sovyetler Birliği'nin geçirdiği kısa süreli “Yumuşama” dönemi, ikinci kuşak Rus avangart, non-konformizmini ortaya çıkarmıştır. “Yumuşama” döneminin sona erip müdahale ve takiplerin artması, sanatçıların buna karşı direnci, izinsiz yapılan sergi-eylemler yoğunlukla Leningrad (şimdiki Saint Petersburg) ve Moskova şehirlerinde gerçekleşmiştir. 20.Yüzyılın ikinci yarısında dünya sanatına uyum sağlamağa çalışan ve yapıtlarında durmadan yeni ifade biçimleri arayan ikinci kuşak Rus *avangardizminin* non-konformist sanatçıları, insanın varoluşsal perişanlığı teması üzerinde birleşmişlerdir. Sovyet yönetimi tarafından yakından takip edilen non-konformist sanatçı gruplarının direniş mücadelesi ve bazı kilit sanatçıların eserleri bu döneme damgasını vurmuştur. Bu makalede, özellikle politikadan uzak, sadece sanatla ilgilenen Leningrad non-konformistlerinin faaliyetleri araştırmanın özünü oluşturuyor. Aynı zamanda sınır dışı edilen, baskı ve tehditler yüzünden ülkelerini terk etmek zorunda bırakılan muhacir sanatçılardan örneklendirmeler yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Çözülme, Leningrad, Non-konformizm, Varoluşçuluk, Rus Avangardizmi, Sergi-eylem.

Russian Non-Comformism

Abstract

Worldwide, social transformations of the post 1960s and short-lived “thaw” period in the Soviets gave birth to Russian avant-garde, non-conformism. Leningrad (today Saint Petersburg) and Moscow were the venues where the resistance of the artists with illegal exhibitions took place as reactionary demonstrations against the increasing interventions and persecutions following the end of “thaw” period. In the second half of the

20th century, non-conformist artists of the second generation, Russian avant-gardism who constantly sought new forms of expressions and pursued the ways of comportment with contemporary art formed a commonality regarding their work theme which can be outlined as the existential misery of human being.

Resistance of the groups of the non-conformist artists who were closely watched by the Soviet administration and significant works of some key names among them made a big impact in this period. Here, non-political artistic activities (focused on art itself rather than anything else) of the non-conformist artists of the Leningrad will be the main concern of the study. Additionally, artists who got deported or forced and threatened to leave their country will be mentioned in detail.

Keywords: Russian, Leningrad, avant-garde, non-conformism.

Sovyet Non-Komformizminin Kısa Tarihi

Rus modernizmi diye adlandırılan dönemin başlangıç tarihi tartışmalıdır. 19.yüzyılın sonları mı yoksa 20.yüzyılın başları mı olduğu konusunda kesin bir yargıya varmamız biraz zor. Ancak sona erdiği tarihin 1917 olduğu kesindir. Bu döneme damgasını vuran birinci kuşak Rus avangart sanatçıları, V.Kandinsky, K.Malevich, M.Shagal, V.Tatlin, N.Gabo vs. sadece Rusya’da değil tüm Avrupa’da tanınmış sanatçılardır.

“Havasında, o yılların Avrupa sahnesine bütünüyle egemen olan sanatsal değişimin birçok özelliğini bulmak mümkündür. Ekonomik ve politik manzarasında ise bir yanda varlığını hissettiren sanayi toplumu, politik yapıyı modernleştirmeyi, en azından rejimin yaslanmaya alışmış olduğu koltuk değneklerinden bir kısmını yok etmeyi amaçlayan girişimler, hızla büyüyen, 1905’ten sonra çarlığın liberalleşmesinden medet umacak olan orta sınıf, öbür yanda da bu süreci yavaşlatan unsurlar, yani feodalizmin zorlu kalıntıları, burjuvazinin batı burjuvazisine kıyasla devletin ihtiyaçlarına fazla duyarlı olması, otokrasinin katı tutumu, ülke ekonomisinin batıya bağımlılığı dikkati çekiyordu”¹.

---

¹ Enis BATUR; Modernizmin Serüveni, YKY Sanat (İstanbul), 2002,s:107

“Kültür ve sanat alanında da buna karşılık düşen bir hız ve mizaç değişimi, bir çeşitlenme, renklenme vardı. Bu değişim kısmen, orta sınıfın para ve zaman bolluğu, Rusya’da sanatın her biçimiyle karlı bir uğraş olmaya başlaması ve sanatçının, yazarın piyasa değeri olan bir takım malların üreticileri haline gelmeleri sayesinde gerçekleşiyordu”².

Varoluşçuluk sanatlara, özellikle edebiyat ve görsel sanata rengini çabuk katan bir felsefedir ve sanat eserlerine varoluşsal hava katan şeyin üslup değil, içeriğe egemen ruh ve düşünce olması bu tarzın temel özelliğidir. Varoluşçu düşünceye göre; insan kendi varoluşunu gerçekleştirirken özgür ve koyu bir bireyci olduğunu ortaya koymalıdır. Savaş sonrası Avrupa’ında varoluşçuluk çağı en çok tutulan felsefesiye, Sovyet ortamında kolektif ideolojinin egemenliği ve Sovyet totalitarizminin maksimal tehdidi karşısında yaratıcı insanlardaki öznellik kaybolma tehlikesi geçiyordu.

1960’lara gelindiğinde Batı’da varoluşçu düşüncenin temeli olan yabancılaşma ve bireycileşmenin dejenere olup egosantrizme dönmesi, sanatı başkalarıyla ve kendi ortamlarıyla paylaşarak yaşamının yollarını arayan yeni kuşak varoluşçu dünya görüşüne meydan okumaktaydı. Sovyetlerde ise bu yıllarda, varoluşçuluğun temel konuları (yabancılaşma, saçmalık, tikslenme, dönüşüm, başkalaşım, endişe, özgürlük vs.) ikinci kuşak Rus avangardı, non-konformist sanatçıların konuları haline geldi. Durmadan yeni ifade biçimleri arayan non-konformistler, yapıtlarında insanın varoluşsal perişanlığını göstermeye çalışıyordu.

Non-konformizm idealist estetiği, sanatçının iç dünyasındaki güzellik duygusunu temel kaynak olarak ele aldı. Non-konformizmin karakteristik özelliği, sanatçının bilinçaltına inerek, öteki ve yeni olan psikolojik malzemenin alışılmışın dışında biçimlerle ifade edilmesidir. Rus non-konformist sanatçıların çoğunu 20.yy’ın temel felsefe akımlarından en çok insanın müstesna bir varlık olduğunu iddia eden ve ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu savunan varoluşçular olarak görmek daha doğru olur. Rus non-konformistleri birkaç on yıl gecikmeli olsa da, bir tür varoluşçuluk isyanı ile 20.yüzyılın ikinci yarısı sanatına uyum sağlamak için Rus sanatını dünya sanat ortamına sokmağa çalıştı.

---

² Enis BATUR; Modernizmin Serüveni, YKY Sanat (İstanbul), 2002,s:108

Ne yazık ki batı, yer altında olmayan, resmi Sovyet projeleri olarak yürütülen mimarlık, bilim, sinema, müzik, tiyatro gibi alanlardaki modernleşmeci eğilimleri bilme şansına sahip değildi. Çünkü bu kültürel hareketlilikler uluslararası arenada “Sovyet” sıfatından dolayı kabul görmüyordu. Sovyet sanat yaratımlarında non-konformizm kavramı, ancak 1962 yılında “Manege” (Moskova) adlı sergide ortaya çıkmıştır. Bu sergi, Sovyet non-konformist sanatını batıya fark ettirmesi ve Rus sanatçıların Sovyet ideolojisine ilk kez belirgin bir biçimde karşı çıkmaları bakımından oldukça önemlidir.

Komünist partisinin sanata yönelik eleştirisinin temeli, sanatta modernist, soyut ve formalist yöntemlerdi. Genelde formalizme ve soyut olana getirilen yasak, sosyalist gerçekçi kriter yavaş yavaş ıskartaya çıkarken bile dokunulmazlığını korudu; ta ki Perestroykaya kadar. “Tabii ki, bu kısıtlamalara rağmen, 60’lı yılların sanatındaki kişisel nitelik çok güçlüydü ve bu, Sovyet propagandacı sanat anlayışından uzaklaşma anlamına geliyordu. Ancak uluslar arası eğilimler bağlamında bakıldığında ilerci bir sanat olarak görülüyordu”³. Aynı zamanda 60’lı yılların sanat entelijansı, parti konformizmi ve Sovyet karşıtı non-konformizm olarak ikiye bölünmüştür.

Resmi Sovyet doktrinine göre biçimin konudan kopması halinde konu kayboluyordu. Bu yüzden non-konformizme formalist sanat adı verilerek, bu tarzda çalışan sanatçılar takip ediliyordu. Resmi sanattan farklı olarak gayri resmi sanatta, konusundan çok sanatsal yöntemi temel alan sanatçılar tamamen bağımsız ve serbest davranıyorlardı. Sovyetler Birliği’nde non-konformizm veya gayri resmi sanatın 1960-80’li yıllardaki tasviri, manevi, psikolojik ve toplumsal ortamı yansıtan, özgün, çoğu zaman da paradoksalıktan oluşuyordu.

Fransisko Infante “Dvijenie” (Harekat), Vyacheslav Koleyçuk “Mir” (Barış) adlı projelerinde, avangart fütüroloji ve sentetik sanat pratiklerine ilgi duymuşlardı. Yine 60’lı yılların non-konformist gruplarından Lianosov grubu

---

³ Ketı CHUKHROV, “Sovyet 60’ları: Projenin Sona Ermesinden Hemen Önce” Red Thread/ Arşiv / Sayı 2 (2010).s.10.www.jasstudies.com (Erişme 20.04.2012)

⁴ Андрей Хлобыстин. Краткий курс истории нонкомформизма. Поиск@Mail.Ru <http://go.mail.ru/> (Erişme 10.04.2012)

(Eduard Shteinberg, Oskar Ryabin, Yevgeniy Kropivnitskiy, Vladimir Nemokin, Lidiya Masterkova vb.) ise ‘anti-estetik’ diye adlandırdıkları kaçış yanlısı bir estetiği benimseyerek, 60’lı yılların sosyalist ve komünist projelerine taban-tabana zıt eserler ortaya koydular. Kasıtlı olarak toplumsal hayatla ve siyasal tartışmalarla ilgili her türlü mesele üzerinde düşünmeyi reddettiler. Sanatsal meseleleri kişisel metafiziğe indirgeyerek, gerçekliği fenomenlerden oluşan bir girdap olarak gördüler. Ressam Yuri Zlotnikov (1930) bu duruşu, yeraltının “metafizik salonu” olarak adlandırmıştır.

Bu yıllarda “gayri resmi” sanat adı altında faaliyet gösteren iki eğilim (muhalif ve neo-avangart yer altı sanatları) arasında büyük bir fark olsa da ortak noktaları, gerçekliğe karşı belirli bir kayıtsızlıktı. Bu tutumu hazırlayan neden, Sovyet entelijansında yaşanan ideolojik değişimdir. Erih Bulatov, İlya Kabakov, Andrey Monastirskiy, Dmitriy Prıgnov gibi sanatçıların işlerindeki kavramsal sanat deneyimlerinin Sovyet ideolojisine yönelik analitik ve eleştirel bir bakış üretmesi ancak daha sonraki yıllarda, 70’lerde gerçekleşti”. Görsel sanat ortamında mevcut değerleri ihlal eden daha radikal sanat stratejilerinin devamı olarak görülen güncel sanat pratikleri, ancak Moskovalı ve Leningradlı (şimdiki Saint Petersburg) kavramsalcuların, kültürel üretimlerin ve “sosyalist” propagandaların yöntemini sorgulamaya yönelik girişimlerinde ortaya çıkmıştır. Sovyet avangardını güncel sanat tarihi bakış açısından değerlendirirsek, 70’li yılların Moskova kavramcılığının, 60’lı yılların sanatından daha avangart olduğu kanaatine varırız.

Foto. 1: L. Masterkova. Kompozisyon, t.ü.karışık malzeme,1967.

Ülkenin, hümanizm ve demokrasi ideallerini savunan kültürel eliti, kendi yaratıcı potansiyelini edebiyatın, sanatın, eğitimin gelişmesine yöneltmekteydi. Uluslararası ilişkilerini geliştirmekte olan Sovyetler Birliği'nin başarıları, o yıllarda bilimsel-teknik gelişmenin temelini oluşturuyordu. Sovyetler Birliğinin bilimsel-teknik potansiyeli çok güçlüydü ve dünyada ABD'den sonra ikinci sıradaydı. Sıradan insanlara ulusal ve dünya kültürünün kazanımlarını yakından tanımak için geniş imkânlar sağlanmıştı. Nitekim bu yıllarda halkın müze ziyaretleri, sinema, edebiyata olan ilgisi doruğa ulaşır. Bölge kulüplerinde halkın sanatsal yaratıcılık alanlarına istikrarlı bir şekilde katılımının artması, ideolojik baskıya rağmen alt toplumsal katmanların yükselişi, kentsel yaşamda ortaya çıkan değişimler, kırsal kesimin kentleşmesi gibi gelişmeler gözlemlenmekteydi. Sanat ve

kültür alanında Stalinist kültür politikasından uzaklaşmalar kaydediliyordu. Ayrıca, Stalinist dönemde, iktisadi ve siyasi kontrol sayesinde sınıfsızlık parametrelerini koruyan toplum - ki 50'li yılların sonundan itibaren otoriter müdahaleden uzaklaşmaya başlamıştı- belki de 60'ların sonuna doğru şu iki şeyi birleştirmeyi başardı: Sınıfsız toplum ve geçmiş yirmi yılın çetin proleter emek taleplerinden görece bir özgürleşme. İşte tüm bunların sonucunda, 60'lı yılların batı-devrimci kuşağının talep ettiği ve mücadelesini verdiği kültürel özellikler, çok kısa bir dönem süresince bile olsa, neredeyse tamamen gelişme imkânı bulmuştu.

“Yumuşama [Thaw] sırasındaki güçlü bir Stalinsizleşme akımı, bu evrenselleştirme projesine karşıt olarak, otantik ulusal kimlik arayışı bağlamında geliştirilmişti. Bu hareket özellikle muhafazakâr, gelenekselci ve etnografik bir hareketti, aynı zamanda gençti, canlıydı, tutkuluydu. İlginçtir sadece Rus olmayan cumhuriyetleri değil Rusya'nın kendisini de bünyesine almıştı”⁴

Ütopya yöneltilmiş her hangi kültür gibi, Sovyet kültürü de, tüm özgünlüklerin üzerinde katı strüktür ve kontrol uyguladığı için ancak kenar bölgeler veya taşra az da olsa marjinal kalıyordu. Paradoksal olarak, bu marjinal bölgeler tamamen bu yapıdan besleniyor ve yaşamlarında bu yapıya destek veriyorlardı. Şüphesiz, basitleştirilmiş çeşitlilikten mahrum bir yapı, çabuk yıkılmaya mahkumdur. Marjinal bölgelerde eğitimin yanı sıra, özgün sanatçılar, edebiyatçılar, müzisyenler, serbest düşünürler de karşı duruş enerjisinden etkilendiler. Neticede devasa ideolojik makineyi parçalayabildiler, ancak kendileri de dağıldılar.

1950'lerin ortası 1960'ların başında “Kruşçev Yumuşaması”ndan sonra Stalinizm dönemi sona ermiş oldu. Sovyet kültür hayatında yeni yapıtlar ortaya çıktı, yeni sanatsal güçler, yeni imzalar görülmeye başladı. Genelde genç olan bu sanatçılar kuşağı, sonralar “60'lar” olarak bilinen dönemin sanatçılarıydı. Onlar Kruşçev Yumuşamasına inandılar, bel bağladılar ve adandılar. Nikita Sergeviç Kruşçev (Sovyetler Birliği Komünist Partisinin Baş Katibi) bir seferinde Sovyet aydınları ile görüşünde kendine hakim olamadı ve genç non-komformist şair Andrey Voznesenskiy

---

⁴ Ketı Chukhrov, “Sovyet 60'ları: Projenin Sona Ermesinden Hemen Önce” Red Thread/ Arşiv / Sayı 2 (2010).s.11www.jasstudies.com.(Erişme 20.04.2012)

konusurken yumruğunu masaya vurarak: "Siz bize mi öğreteceksiniz nasıl davranacağımızı Bay Voznesenskiy diye bağırdı. Ülkeden def olup gidin!" 1964 yılında ise genç şair İosif Brodsky "serseri" damgası ile beş yıl Arkangelsk'e (Sibirya) sürüldü. Hapisten sonra ABD'ye muhacir oldu ve edebiyat alanında Nobel ödülü aldı.

Burada, Andrey Voznesenskiy'nin bir dizesini aktarmak yerinde olur:

Tiranlar şairleri anlamıyor.

Ne zaman ki, anlıyorlar, o zaman öldürüyorlar"⁵

Kişisel yaratıcılıklarını tanıtmak için hırsla uzun yıllar verdikleri mücadele sonucu yeni ideoloji ile yüz yüze kalan birinci kuşak Rus avangardının kendini uyumsuz ve rahatsız (discomfort) hissetmesi, devlet tarafından destek almamaları bu sanatçıların çoğunun ülkeyi terk etmesine veya kendi kabuğuna çekilmesine, sebep olmuştur. İşte bu kuşak modern sanatçıların tecrübelerini eserlerine yansıtarak elde ettikleri manevi başarıları, 20.yüzyılın ikinci yarısında tekrar gündeme geldi. Non-konformist sanatın kendine özgü fenomenlerinin ideolojik çatışma bağlamında tanımlanması ve sosyal politik kavramlaştırmalar sık sık sanatın içinde olduğu sanatsal problemleri unuttursa bile, yine de resmi, akademik veya müze ortamından uzak bağımsız sanatçı ve yazarların, çeşitli özgür non-konformist betimlemelerde bulunması bir kültür fenomeni halini almayı başardı. Non-konformist kültür 1932'den sonra toplumsal gerçekçiliğe karşı çıkan Rus avangart akımlarının doğrudan mirasçısı konumunu aldı.

Politik ve Barışçı Nonkonformist Sanatçılar

Genel olarak Sovyetlerde non-konformist sanatçılar iki gruba ayrılmışlardır: birinci grup, **Politik Non-konformist Sanatçılar**: Oskar Ryabin, Vladimir Nemuhin, Yevgeniy Ruhin. İkinci grup, **Barışçı Nonkonformist Sanatçılar**: Anatoliy Zverev, Vladimir Yakovlev, Dmitriy Krasnopertsev, Dmitriy Plavintsiy, bu sanatçıların birçoğu bugün hayatta değiller.

---

⁵ Adil Elçin, Sentyabr 1974,"Bulduzerli Gıym". Edebiyat ve İncesenet Qezeti.www.anl.az/el/e/e (Erişme 15.10.2011).

Oskar Ryabin (1928)

Ryabin 1960-70'lerin Moskova sanatsal ortamının efsanevi siması idi. "Liazonov Grubu"nun liderlerinden biri olan Ryabin, 1974 "Buldozerli Kıyım" eyleminin organizatörlerindendir. Görgü tanıklarının anlattıklarına göre, Ryabin buldozerin kepeğine asılarak karşı durmaya çalıştı. Rus Devlet Müzesinin şimdiki müdürü ve eylemin organizatörlerinden olan koleksiyoncu Alexander Glezer şöyle anlatıyor: Üç buldozer sanatçıların üzerine yürütüldü. Biri direk Ryabinin üzerine gitti. Ryabin ayaklarını altına alarak, buldozerin kepeğinde asılı kaldı. Sonradan belli oldu ki, buldozeri kullanan kişilere özellikle alkollü içki verilmişti, saldırıya geçen askerler için kullanılan yöntemi kullanmışlardı."⁶. Sanatçının eserlerinde işlediği konular totaliter rejime karşı mücadeledeki hizmetlerini çok iyi açıklamaktadır. "Sarhoş Kukla", "Neppravda" (Yalan), "Yıkık Şehir", "Pasaport" gibi yapıtlarında, özellikle Sovyet yaşamındaki sefalet ve çaresizliği vurgular. Manzaralarında yıkılmış gecekondular, devrilmiş kutuların yanı başında "refah günümüz çok yakın" Sovyet sloganları yazılı gazete parçaları ve ayaşların "centilmen topluluğu", natürmortlarında kirli bardaklar ve kuru bira balığı vs. konularını ele alıyor.

Foto. 2: Oskar Ryabin. Sarhoş Kukla. t.ü.y.b.. 1972

⁶ Александр Глезер. К 35-летию «бульдозерной» выставки. Интервью. Поиск@Mail.Ru <http://go.mail.ru/> (Erişme 10.03.2012)

Vladimir Nemukin (1925)

Altmışların daha hayatta iken ünlenmiş sanatçıları sırasında olan Nemukin'in eserleri, Tretyakov galerisi, Rus Müzesi, New York Metropolitan müzesi gibi mekanlarda yer almaktadır. Nemukin yaratıcılığı ve yenilikçi yaklaşımı, sosyalist realizme karşı mücadele döneminde aktif ulusal tavrı ile ünlüdür. Nemukin'in O.Ryabin'in grubunda Buldozerli Kıyım eyleminde iştirak etmesi ile adını Batı'da duyurmuş ayrıca Rusya'da da ününe ün katmıştır. Resim ve grafik çalışmalarındaki modern yöntemi, Rusya'da oyun kartlarının resimlerinde kullanılmıştır. Genelde yapıtlarında oyun kartlarının karakteristik özellikleri sembolik olarak hissedilmektedir. Ayrıca soyut ve ekspresyonist yapıtlarında aplikasyon da kullanarak karışık teknik uygulamıştır.

Foto. 3: V. Nemukin. Oyun Kartları. T.Ü. Karışık Malzeme.

Yevgeniy Ruhin (1943–1976)

Buldozer Kıyımına neden olan serginin organizatörü ve iştirakçileri arasında tek Leningrad'lı sanatçı Yevgeniy Ruhin, sanatında çağdaş, kendine özgü yaklaşımı ile Sovyetler Birliği'nde özellikle de Leningrad'da savaş

sonrası en popüler non-konformist sanatçı olarak bilinir. Genelde onun ismi sürekli olarak özgürlük hareketinin esas üyesi olarak geçer. Ruhin daha yirmi yaşındayken Amerikalı Pop sanatçısı James Rosenquist'e mektup yazar. J.Rosenquist genç sanatçının sadece mektubuna cevap yazmakla yetinmeyerek, Leningrad'a genç sanatçı ile görüşmeye gider. 1966'da ise Jackson Pollock, Barnett Newman, Mark Rothko ve Robert Rauschenberg gibi ünlü sanatçıların eserlerinin sergilendiği New York'un en prestijli galerisi Betty Parsons'da Ruhin'in çalışmaları sergilenir. Hatta 1966-67 yıllarında Leningrad'da kişisel sergiler düzenlemiştir. Daha sonra genelde non-konformist sanatçılarla karma sergilere katılmıştır.

Yaratıcılığının dönüm noktası asamblaj yapıtlarını yaparken olmuştur. Değişik malzemeleri kullanarak klasikle kavramsallığı birleştirmiştir ve böylece kendi tarzını bulmuştur. Boya ağırlıklı yapıtlarında ise kalın boya katmanları ile dışavurumcu tutkusunu ortaya koymuştur. 1961'de tanıştığı Oskar Ryabin yaratıcılığını önemli derecede etkilemiştir. Ölümünden on yıl sonra Perestroykanın parlak döneminde Tretyakov galerisi ve Hermitaj'da kişisel sergileri yapıldı. Ruhin'in yapıtları Rus mistisizmi ve sembolizmine dahil edilmektedir.

Foto. 4:Y. Ruhin. Sokak Lambası. t.ü.y.b.. 1972

Anatoliy Zverev (1931-1986)

Rusya'nın Van Gogh'u olarak bilinen A. Zverev, İkinci Dünya Savaşı sonrası Rus ekspresyonist ressamı olarak tanınmıştır. Aynı zamanda ilk Rus avangardizmi ile geç Rus avangardizmi arasında aracı ressam olarak da bilinir. Sovyet döneminde ülkesinde kabul görmeyen sanatçı, 1960'lı yıllarda Batıda yeterince kadar biliniyordu. 1965. İlerde Paris'te "Motte" galeride ressamın ilk kişisel sergisi düzenlenmiştir. Picasso sergini ziyaret ederek, onun yaratıcılığını yüksek değer vermiştir. O zamanlar sadece yakın çevresinde iyi bir sanatçı olarak tanınmıştır. Onun bohem yaşam ve giyim tarzı, öksüzlüğü, yaşamı kadar yaratıcılığı da cemiyetçilikten uzaktı. Elinin altında olan her şeyle resim yapıyordu; bıçak, dilimlenmiş pancar, parmağıyla vs. Onun fikrince, gerçek sanatçının boyası yoksa kil parçası ve toprakla da resim yapmağı bilmelidir.

Zverev diyapazonu geniş sanatçıydı, hem iyi bir portreci, peyzajcı ve animalist olan ressam özellikle, portre alanında başarılıydı (Resim 5,6). Portresini yaptığı kişinin iç dünyasını iyi öğrendikten sonra, istediği gibi deforme etse de, karakterin özünü hep koruyabilmıştır. Her ne kadar çeşitli tarzlarda çalışsa da Zverev çizgisi tekrar olunmazdır. Ölümünden sonra ülkesinde değer gördü ve Moskova, Leningrad ve Minsk (Beyaz Rusya) şehirlerinde ilk kişisel sergisi açılmıştır. Bu gün onun eserleri Tretyakov Devlet Müzesinde, Petrovka Çağdaş Sanat Müzesinde sergilenmektedir. Yine Petrovka'da Zverev adını taşıyan Çağdaş Sanat Merkezi açılmıştır.

Foto. 5: Anatoliy Zverev. Otoportre. t.ü.y.b, 1969

Foto. 6: Anatoliy Zverev. Peyzaj. t.ü.y.b, 1957

Vladimir Yakovlev (1934-1998)

Yakovlev de Zverev gibi daha hayatta iken üne kavuşmuş sanatçılardandır. Sanatçı tam anlamıyla “dahi divane” lakaplı sanatçı grubuna dahil edilmiştir. Beethoven örneğinde olduğu gibi gerçek yetenek her zaman fiziki güce galip gelmiştir. Kör olan Yakovlev Rus tasviri sanatına şah eserler vermiştir. (Resim-7). Tuvallerine sanatçının hayal dünyasının gerçek görüntüleri yansımıştır.

Foto. 7: Vladimir Yakovlev. İsimsiz. t.ü.y.b. 1976

Dmitriy Krasnopevtsev (1925–1995)

Çağdaş non-konformistler arasında Krasnopevtsev'in adı, Mihayil Roginskiy, Dmitriy Plavinskiy ve Boris Tutetskiy ile birlikte ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bu isimler de E.Neizvestniy ve İlya Kabakov'la mukayese edilirse, herkes tarafından bilinmez. Birçok eleştirinin fikrince Krasnopevtsev gibi, 60'lı yılların sanatçıları içerisinde çok az sayıda sanatçı politik konulardan sıyrılarak, yaratıcılığında tamamen yeni, özgün, istisna tarzlara yönelmişlerdir. Krasnopevtsev genelde “metafizik maddecilik” tarzında çalışan natürmortun “filozof ustası” olarak değerlendirilir. Sanatçının çalışmaları son derece özgün ve yüksek dekoratifiği ile seçilmektedir. Çok iyi eğitim almış, çok okumuş, yalnız bir hayat sürmüştür. Daracık dairesindeki kitapları ve eşyaları onun tüm dünyasını oluşturmuştur.

Foto. 8: Dmitriy Krasnopevçev. Yalnızlık. t.ü.s.b.1978

Dmitriy Plavintsiy (1937)

Plavintsiy artık Çağdaş Rus Resim Sanatında fenomen olmuş bir sanatçıdır. 1991 yılından bu yana ABD’de ikamet eden sanatçının yapıtları, ülkesinde Tretyakov galerisi, Puşkin ve Rus Devlet müzelerinde olduğu gibi, New York Metropolitan müzesinin yapıtları arasında yer almaktadır. Plavintsiy’nin yapıtları çok yönlü olduğu için de net bir tarz ve stilin hâkim olduğunu söylemek zordur. Sanatçı eskiden olduğu gibi yine deneyler yapmağa devam eder ve şakayla karışık bir ifadeyle kendine sürekli arayışta olan “sanatın çingenesi” adını verir. 70’li yıllarda yapıtlarında sembolizmin etkisi güçlü iken, 90’da bazı çalışmalarında kübizmin etkisi görülmektedir.Yapıtlarında sık sık tekrarlanan, balık, deniz kabuğu ve kaplumbağa gibi sembolik süjeleri dini konuların yeniden kavranması olarak ele almıştır.

Foto. 9: D.Plavintsiy. Kompozisyon Karışık Malzeme,1977

Leningrad Non-Konformizmi

1950-60'lı yıllarda Leningrad bağımsız sanatın tartışmasız lideri konumundaydı. Sanatsal denemeler ve varoluşçuluk arayışlarının ilk çizgileri burada ortaya çıkmıştır. Bir çok sanatçı ve sanatsever başka şehir ve bölgelerden buraya yenilikleri görmek ve sanatsal enerji almak amacıyla geliyordu. Moskova non-konformist, gayri resmi sanatı 2000'li yıllarda yeteri kadar tartışıldı, değerlendirildi. Ancak Leningrad non-konformist sanatçılarının yaratıcılığı sadece son 2-3 yıldır geniş bir biçimde araştırılıp değerlendirilmektedir.

Osip Mandelştam Rus edebiyatını iki kola ayırmıştı: 1.Birinci kol-monarşik akademik, gelenekselci konservatif kol ile ve alt kesimin doğal, yerli dilinin hakim olduğu ikinci kol. Bu alegoriye baş vurarak, savaş sonrası bağımsız Leningrad sanatını iki temel eğilimde karakterize edebiliriz; **birinci eğilimi**, 20. yüzyılın başlarında modern dünya sanatı hareketinde müstesna

avangart sanatçılar; Maleeviç, Filonov Matyuşin, Mansurov gibi sanatçıların öğrencileri karakterize ediyor. Baskıcı Stalin dönemini avangart titanların enerjisi gizlice ışıklandırmıştır. Totaliter baskının daha ilk yumuşama yıllarında bu ışık, filizlerini vermiştir. Onların artçıları olan Sterligov, Kondratyev, Glebova, Ender gibi sanatçılar “konut okullarını” tekrar kurarak hocalarının teorik ve biçimsel arayışlarını devam ettirdiler. Bu insanlar sanattan sürülmüş rahiplerdir. Rus avangardı bu sanatçılar “gizemin, dilin ve umudun gerçek profesyoneli” olarak anılırlar”⁷

İkinci doğal eğilimi olan, yarı resmi ekspresif sanatı 1940’ların sonunda genç sanatçılar temsil etti. Bunların ortaya çıkma sebebinin dış faktör olduğunu söylemek zordur. Alexander Arefeyev, Vladimir Şagin, Riihad Vasmi, Şolom Şvarts, Valentin Gromov gibi sanatçılar yeni sanatsal ifade arayışına başladılar. Bu mücadele her hangi bir şeye karşı değil, bizzat sanata olan tutku, irade ve istek sonucu oluştu. Bu eğilim, totaliter baskıdan usanmış dünya gençliğinin hayata bakış açısını belirleyen bir eğilimdir. Ama Leningrad’ın “yoksul” ressamaları daha yerel bir eğitime sahiplerdir. Bu çevreden olan insanlar devlet takibinden dolayı zamanla yaşamın derinliklerinde kayboldular. O dönem Leningrad sanatının özgünlüğü bu iki eğilimle sınırlanmıyor. Leningrad tiyatro okulunda çalışan fevkalade yönetmen ve ressam olan N. P. Akimov’un bu eğilime etkisi büyük olmuştur. Onun sayesinde 1950’lerin ortalarında soyut dışavurumcu tarzda çalışan birkaç önemli sanatçı ortaya çıkıyor. Geriye dönüp bakıldığında o dönemin sanatçıları olan E. Muhinova-Voytenko, M. Kulakova, V. Kubasova, V. Mihaylova aslında hiç de batı Avrupa ve Amerika sanatçılarından geri kalmayan yapıtlar üretmiştir. Resim alanında O. Sidlin okulu son derece başarılı olmuştur. Bu okulun mükemmel sanatçıları İgor İvanov, Anatoliy Basin, Yevgeniy Goryunov non-konformist hareketin önemli sanatçılarıydılar”⁸

1950-60’lı yıllarda Stalinist baskı döneminin sona ermesi ve Kruşçev’in “yumuşama” yıllarında gayri resmi sanatın şekillenmesi Sovyet

---

⁷ Андрей Хлобыстин. Краткий курс истории нонкомформизма. Поиск@Mail.Ru <http://go.mail.ru/> (Erişme 10.04.2012)

⁸ Андрей Хлобыстин. Краткий курс истории нонкомформизма. Поиск@Mail.Ru <http://go.mail.ru/> (Erişme 10.04.2012)

kültürünün liberalize olmasını sağladı. 50-60'lı yılların Leningradlı sanatçıları politikadan uzak durup, sırf sanatla ilgilendiler. Hermitaj'da "iskele kuranlar" adını almış eğilimin dışında her hangi bir sergi ve eylem düzenlenmemiştir. Onun için de, Brejnev döneminin (1964-1982) "boğucu durgunluk" yıllarında bağımsız sanatçılar baskılara maruz kalmamak için kendi kabuklarına çekildiler. Mevcut iktidar karşısında bağımsız sanatçı olmak, dönekle eşdeğer tutuluyordu.

Açık söylemek gerekirse non-komformist harekâtın faaliyeti başka bölgelerde olduğu gibi Leningrad'da da kısıtlanıp, sadece 14-15 yıl sürdü (1974-1988). Bu Moskova'da "Buldozerli Kırım" 1974 eylemi, Leningrad'da DK "Gaz" 1974 ve 1975'de "Nevskiy" sergi-eylemlerini kapsar. Bu eylemler sadece yönetime karşı değil, tüm durgun tutumuyla toplumsal akla karşı bir isyan niteliği taşıyordu. Gerçek manevi sanatın kaynağını 1910-1930'lu yılların Rus avangardı ve batı modernizminde, dini, klasik, halk folklorunda arayan bu sanatçılar toplumdan reddedilmiş aydınlarla ve bağımsız toplumla bütünleşerek, çevrelerine toplanan aydınlarla birlikte emsali olmayan eylemler düzenleyebildiler. Ruhin, Jarkin, Arefeyev gibi sanatçılar aynı zamanda yetenekli, özgün harekâtın toplumsal liderleriydi. Tüm bunlara rağmen, yönetim ilk "dalga"yı itfa edebildi. Yönetimle non-konformist sanatçılar arasında görülmemiş savaş güçlenerek yeni bir aşamaya geçti. Bu sanatçıların bir kısmı mülteci hayatını seçmeye mecbur bırakıldılar, diğerleri "Yer altına" (bodrum katlarındaki atölyelerine) çekildiler ve içe kapanıklık dönemi başlamış oldu"⁹

Yine bu yıllarda paralel olarak yeni "kültür" yani yeni sanatçı nesli yetişiyordu. Hem genç hem de yaşça DK "Gaz" ve "Nevskiy" sergileri sanatçı neslinden olan bu sanatçıların hayata bakış açıları farklı olduğu gibi, kendi sanatlarını kabul ettirmek için de yaptıkları mücadelede farklı strateji uyguladılar. Bu nesil 1981 yılında Bronnitskiy caddesinde, modern tarzda dizayn edilmiş bir dairede meşhur "konut" sergilerini düzenleyen "İkinci Dalga" hareketini başlatan sanatçı grubuydu. Bu olay Sovyetler Birliği tarihinde en büyük ve etkili alternatif sanatçılar birliğini oluşturmuş oldu. İşte bu eylemler o dönemde aşırı dramatik ve tartışmalı bir sanat ortamı

---

⁹ Андрей Хлобыстин. Краткий курс истории нонкомформизма. Поиск@Mail.Ru <http://go.mail.ru/> (Erişme 10.04.2012)

canlandırmıştır. Neticede, sonraki nesil sanatçıları sadece sözde değil, uygulamada da sanatçı imgesinin önemli derecede geniş bir kavram olduğunu anlamış oldular.

“DK Gaz” ve “Nevskiy” sergileriyle adı sanı bilinmeyen dahi, “peygamber”, baskı kurbanı gibi umumileştirilmiş bir sanatçı imajı ortaya çıkmış oldu. Bu sanatçı imajının özelliği sanatla ilgili mesaj vererek, saldırı ve suçlamak değil, daha çok savunma karakteri içeriyordu. Gazo-Nevskiy sergileri emektarlarına göre, non-komformist sanatçıların sanatı kadar imajı da yeni neslin ilgisini çekti. Bu yüzden sonraki nesil teoride olmasa da, uygulamada sanatçı imajını daha geniş anlayabilmiştir. İşte bu tür yaklaşımlar 1960’larda sanat yapıtlarının münferit değerlendirme kriterlerinin çöktüğü, tarz, müellif anlayışının devalüe edilmesine uygun geliyordu.

“İkinci Dalga” harekâtının on yıllar öncesinin sanatsal ortamını belirleyen, bağımsız harekette birliği koruyan ve sonraki on yıllarda da ayakta kalmasını sağlayan yeni tip ressam-küratörler ortaya çıkar. Gerçekten de imgesel yaratıcılığa yatkın, toplumla ilişkide başarılı olan yeni neslin faaliyetleri yeni sergi-eylemlerin doğmasına (“Bronitskiy Sergisi”, “Yeni Ressamlar”, “Mitki” vs.) sebep olmuştur. L.H. Gumilov’un sözleri ile ifade edersek:Başka bir dönemde asker ve politikacı olabilecek kişiler, etnik çöküş döneminde sanatçı oldular¹⁰. Gerçekten de non-komformist hareket, özverili eylemci-sanatçıların dışında, sosyal adaleti ve kaybolmuş maneviyatı sağlamak için bazı modern aydınları bünyesinde toplamıştır.

Non-Komformist Sanat Müzesi

Müze 1998 yılında Petersburg’ta açıldı. 20.yüzyılın ikinci yarısında faaliyet göstermiş non-komformist sanatçıların yapıtlarından oluşan müzede, Petersburg arşivi ve Bağımsız Sanat Kütüphanesi bölümleri de bulunuyor. Müzenin fonunda yüzlerce non-komformist eser yer almaktadır. Mart 2002’den itibaren 20.yüzyılın ikinci yarısı non-komformist sanatçıların yapıtlarından oluşan daimi sergi salonu müzenin ayrı kanadında hizmete açılmıştır. Her yıl müzede 20’den fazla sergi-proje gerçekleştiriliyor. Müzenin faaliyeti iki temel amaca hizmet ediyor: ilk amaç 1950-80’li yılların

---

¹⁰ Андрей Хлобыстин. Краткий курс истории нонкомформизма. Поиск@Mail.Ru <http://go.mail.ru/> (Erişme 10.04.2012)

bağımsız sanatçıların özellikle de, Leningrad'ın bağımsız sanatçıların yapıtlarını muhafaza etmek ve sergilemektir. İkinci amaç olarak da, müze genelde çağdaş sanatçılarla çalışarak güncel projeleri destekleyip ev sahipliği yapmaktadır. Bu yöntemle çalışan müze, bir nevi kendi koleksiyonunu da kurarak, uluslararası ilişkilerini geliştiriyor ve şehrin büyük sanatsal eylemlerine iştirak ediyor"¹¹.

1998-2003 yılları arasında Non-komformist Sanat Müzesinde 40 sergi açılmış, 30 katalog basılmış, bünyesinde 1000'den fazla yapıt olan arşiv bölümü açılmıştır. Bu arşivde aynı zamanda son yıllarda Petersburg'da yapılmış sergi ve eylemlerin video ve fotoğraflarından oluşan fevkalade materyaller yer almaktadır. Müze Petersburg'un öncü galerileri ve Hermitaj, Rus Devlet Müzesi; Saint Petersburg Tarih Müzesi ile iş birliği yapmaktadır. 2002 yılında ABD ile imzalanan büyük bir proje sayesinde müzenin koleksiyonu iki yıl boyunca ABD'nin üniversite müzelerinde sergilenmiştir. 2003 yılında Saint Petersburg'un 300. yılı (1703) münasebetiyle, müze çalışanları "Non-komformist Sanat Festivali" adlı bir proje gerçekleştirdiler. Bu eylem ile Petersburg halkı sanatseverlerinin yanı sıra, şehir konuklarına, sanat tarihi uzmanlarına ve tarihçilere zamanın non-komformist sanatı, hareketin tarihi, sergi-eylem hakkında geniş bilgi aktarılmıştır.

---

¹¹ Евгений Орлов. Музей нонкомформистского Искусства. Поиск@Mail.Ru <http://go.mail.ru/> (Erişme 25.05.2012).

Foto. 10: V.Tolstiy, Elveda Kirli Rusya. t.ü.y.b.1978

Foto. 11: Ernest Neizvestniy, Keder Maskı,1996

Sonuç ve Değerlendirme

60'lı ve 80'li yılların başında ulusal kültürün gelişim süreci çelişkili ve ikili nitelikliydi. Aynı zamanda devam eden idari komutanlık ile yönetilme, ve bunlardan kalan mali atıklar ile kültürün finanse edilmesi, ülkenin bilimde diğer ülkelerden geri kalması, eğitim seviyesinde gözlenen düşüş ve sanatçı aydınların yaratıcılığının kısıtlanması toplumda manevi bir kriz ortamı oluşturmuştur. Toplumun kültürel hayatının farklı alanlarına uygulanan ideolojik baskının artması ülkenin entelektüel ve yaratıcı gücünün dışarıya akışına sebep oldu.

Non-komformist sanatçıların ve “diğer” (gayri resmi) sanatın temsilcilerinin sanatsal, yaratıcı eylemleri Rus sanat tarihinde çok önemli bir

yere sahiptir. Başlatıcı aydın non-komformist grup on beş kişiden oluşuyordu. Yazarlardan Soljenitsin, ressamlardan ise Oskar Ryabin sınır dışı edildiler. Diğer non-komformist sanatçıların çoğu kendi isteği ile (Lidiya Masterkova, Valentin Vorobyov, Vitaliy Komar, Alexander Melamid vs.) ülkeyi terk ettiler. Büyük ihtimalle, bu gösterilere ön ayak olanlar, sadece çağdaş sanatçıların yapıtlarını sergilemek için normal bir mekânı hak ettiklerini beyan emek istiyorlardı. Neticede belli bir oranda bunu elde etmiş oldular. İki yıl sonra şehir (Moskova) belediyesinde grafik sanatçılarından çalışmalarından oluşan büyük bir organizasyon düzenlendi. Bu organizasyonda önemli olan bu sanatçıların gerçek güçlerini gösterebilmeleri idi. Bu sergi-eylemlerden önce (özellikle “Buldozerli Kıyım” sergi-eylemi) her şey sise bürünmüş gibiydi; o kadar ki, bu sanatçılar “diğer” sanatçılar olarak biliniyordu. Bu olaylarla birlikte kalitece hiç de kötü olmadıkları ortaya çıkmış oldu. 1975-76 yılları neredeyse inanılmaz yıllardı. Konut sergileri Leningrad ve Moskova’ya yayıldı. Non-komformist sanatçılar arasında ‘bizimkiler her yerde mevcutlar’ gibi bir izlenim yaygınlaştı.

Kültür Bakanlığı ve bizzat Nikita Kruşçev tarafından sanatsal değeri olmadığı düşünülen ve üzerlerine SSCB’den çıkışlarına izin verildiğini gösteren damgalar olan nonkomformist eserler, yurt dışında hatırı sayılır bir üne kavuşmuş ve birçok ünlü müze ve galerilerde sergilenmiştir. Aslında muhacir Rus sanatçılarının yapıtları Batı’da görülmemiş bir ün kazanmıştır. Paris’in Land, batı Berlin, *Washington* ve New York’un ünlü müze ve galerilerinde büyük memnuniyetle Rus avangart sanatçılarının eserleri sergileniyordu. 1978’de Venedik’te muhacir Rus sanatçılarının *Bienal’i* yapıldı. Sadece bir ay içinde 160 bin izleyici ziyaret etti. Bienalin başkanı Karlo Rippe idi. Meanno’nun sözleri ile ifade edersek: “Uzun zamandır Venedik böyle bir şölen görmemişti”¹². Birçok sanatçı ve sanat yazarı bu sergilerin etkisini Sovyetler Birliği’nde yasaklanmış eserlere olan meraka bağlıyordu. Tabii ki, bunun etkisi az değildir. Ama şu da bir gerçektir ki, sanatsal değeri olmayan yapıtlar sadece siyasi konulu oldukları için prestijli galerilerde sergilenmezler. Ayrıca kendine saygı duyan bir sanat eleştirmeni, sanat yazarı bu yapıtları kaleme almaz. Batı ülkelerinde Ernest Neizvestny,

---

¹² Adil Elçin, Sentyabr 1974, “Bulduzerli Kıyım”.Edebiyat ve İnceneset Qezeti. [www.anl.az/el/e/e.\(Erişme](http://www.anl.az/el/e/e.(Erişme) 15.10.2011)

Mihayıl Őemyakin, Oleg Selkov, Vitaliy Komar vs. Hakkında nefis monografik kitaplar, katalog albümler yazıldı. Non komformist sanatçılar “Kruşçev Yumuşaması”, Brejnev döneminin “boğuk durgunluğu” yıllarında yurtdışında da ideolojiye satılmadılar. Sanatta sanatçı maneviyatını hep korudular.

Genelde 1960-1980 arası 50’den fazla ressamın (diğer alanlardaki sanatçıların dışında) kaderi gurbetçi olmak oldu. “Suçsuz Suçlular” olarak dört duvar arasına konuldular, akıl hastanelerinin ağır kapıları zaman zaman açılıp kapandı. Alkol, narkotik, Őizofreni, intihar.. Tüm bunlar Sovyet Realizmiydi-“Sosyalist Realizmi”.

Bir tarafta bunlar yaşanırken, bodrum ve soğuk çatı katlarındaki atölyelerde muazzam Sovyet Sanatı yaranmaktaydı.

Каунакça

Batur, B. (2002). Modernizmin Serüveni, YKY Sanat, İstanbul.

Yılmaz, M. (2006). Modernizmden Postmodernizme Sanat, Ankara.

ХЛОБЫСТИН, Андрей, Краткий Курс Истории
Нонконформизма. Поиск@Mail.Ru <http://go.mail.ru/> (Erişim
20.02.2012)

ГЛЕЗЕР, Александр, Русская Мысль, Сентябрь 1976 Поиск@Mail.Ru
<http://go.mail.ru/> (Erişim 20.02.2012)

ГЛЕЗЕР, Александр, К 35-летию «бульдозерной» выставки. Интервью.
Поиск@Mail.Ru [http://go.mail.ru/.\(erişim:03.05.2012\)](http://go.mail.ru/.(erişim:03.05.2012))

Социокультурная Ситуация 60—70-Х годов XX-века в
России. Поиск@Mail.Ru <http://go.mail.ru/> (Erişim 15.02.2012)

ГУРЕВИЧ, Л., «Ленинградский Андерграунд. Начало», Ленинград, 1990.,
Поиск@Mail.Ru <http://go.mail.ru/> (Erişime 17.05.2012)

ОРЛОВ, Евгений, Музей Нонконформистского Искусства.
Поиск@Mail.Ru <http://go.mail.ru/> (Erişime 25.05.2012)

Национальная Политика Советского Государства. Поиск@Mail.Ru
<http://go.mail.ru/> (Erişim 20.02.2012)

Конец Оттепели и Усиление Консервативных Тенденций в Руководстве
Культурной Жизнью. Поиск@Mail.Ru <http://go.mail.ru/> (Erişim
20.02.2012)

"ЗЕРКАЛО" – ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ЖУРНАЛ, Российская
культура от Второго Русского Авангарда до Современных
Достижений в Прозе, Поэзии, Эссеистике и Изобразительных
Искусствах. Издается в Израиле (Тель-Авив), Главный редактор:
Ирина Врубель-Голубкина, E-mail:exprocom@gmail.com (Erişim
20.02.2012)

ЩЕРБАКОВА, Ирина, Искусство и Пропаганда. 22/05/2009.
Поиск@Mail.Ru <http://go.mail.ru/>: (Eerişim 10.07.2012)